QARAQALPAQ JAZBA ÁDEBIYATıNDA DÁSTAN JANRıNıŃ IZERTLENILIWI

Ganieva Gulmira Maksetbaevna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI, 1-kurs doktorantı

Annotaciya: Dástanlar qaraqalpaq ádebiyatında ózine tán ornına iye bolıp, kórkemligi hám janrlıq ózinsheligi menen basqa shıǵarmalardan ajıralıp turadı. Bul maqalada qaraqalpaq jazba ádebiyatındaǵı dástanlar hám olardıń izertleniwi, kórkemlik ózgesheligi haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq ádebiyatı, janr, dástan, poema, qaharman obrazı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı óziniń mazmunı, kórkemlik ózgeshelikleri hám xalıqtıń dúnyaqarasın sáwlelendiriwi menen ayrıqsha orın iyeleydi. Dástanlar xalıqtıń tariyxın, turmıs tásirlerin, úrip-ádetlerin hám ruwxıy qádiriyatların saqlap kelgen kórkem miyras bolıp tabıladı. Olar tek bir dáwirdiń jemisi emes, al áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan xalıq dóretiwshiliginiń úlgisi esaplanadı.

Belgili bir waqıya tiykarında dóretilgen keń kólemli lirikalıq shıǵarmalarǵa “dástan” hám “poema” atamaları derlik sinonim tárizinde qollanılıwı baqlanadı. Ullı rus sınshıları V.G.Belinskiy hám N.G.Chernishevskiyler de óz dáwirinde “poema” termini hám janrlıq ózgeshelikleri máselesine ózleriniń bahalı pikirlerin bildirgen. Sonıń ishinde V.G.Belinskiy “Jańa poeziyada epostıń sonday bir ayrıqsha túri bar, ol mazmunı jaǵınan házirgi insannıń dúnyaǵa bolǵan kóz-qarasınıń keńligi menen ádep-ikramlıq máselelerin hám de ómirdiń poetikalıq ideal jaǵdayların qamtıp, artıqsha bayanlawǵa jol qoymaydı. Epostıń bul túri jeke halda “poema” atın bildiredi. Bayronnıń barlıq poemaları, Pushkinniń bir qatar poemaları (“Cıganlar”, “Kepter”), sonday-aq Lermontovtıń “Iblis”, “Boyarin Orsha” sıyaqlılar usınday shıǵarmalardan”, - dep jazadı. [1, 410].

Belinskiydiń pikirlerine tiykarlanıp, bular jańa qosıq penen jazılǵan dástanlar ekenligin hám poemanıń tiykarında waqıya jatatuǵınlıǵın esapqa alıp, onı epikalıq túrge kirgizedi.

Al, belgili ózbek ádebiyatshısı I.Sultan dástan janrınıń ózgesheligin túsindire otırıp, onda epikalıq hám lirikalıq táreplerdi itibarǵa alıp bılay dep jazadı:

“Dástan tiykarınan alǵanda epikalıq shıǵarma, biraq qosıq formasında jazılıwı onı házirgi waqıtta lirikaǵa da jaqınlastıradı. Dástanda epos hám dramadan parıqlı túrde lirizm ayrıqsha kúsh iyeleydi”[2-180]. Alım zamanagóy ádebiyattaǵı áhmiyetli janrlardan biri bolǵan dástannıń ózine tán ózgesheliklerin áne usı tárizde ashıp bergen. Álbette, dástan janrı haqqındaǵı aytılǵan bul pikirler oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Akademik B.Valixojaevtıń “Ózbek epikalıq poeziyası tariyxınan” atlı izertlew jumısında dástanshılıqtıń tamırların, jańa túrlerdiń jaratılıwın tek ǵana xalıq dástanları, bálki áyyemgi estelikler, atap aytqanda M.Qashǵariydiń “Devonu luǵat-at turk” shıǵarmasında keltirilgen jetik, ótkir sóz, qıssa sıyaqlılar hám jazba ádebiyatta ushırasatuǵın nama úlgileri, másnawiyde jazılǵan poeziyalıq shıǵarmalar hám xamsashılıq dástúrleri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótedi. [3, 6-8]

Ulıwma alǵanda “poema” terminin folklor, klassika hám zamanagóy ádebiyatta jaratılǵan úlken kólemli syujeti qosıqqa salınǵan shıǵarmalarǵa qollanıw barlıq xalıqlardıń ádebiyattanıwında ushırasadı. Sonnan kelip shıǵıp qaraytuǵın bolsaq, haqıyqattanda da Sh.Xasanovtıń aytıp ótkenindey, “poema” termini “dástan” terminiiniń evropaǵa tán ekvivalenti degen kóz-qaras kelip shıǵadı. Degen menen waqıya-hádiyselerdi qosıq formasında súwretlegen

shıǵarmalardıń barlıǵın poema dep ataw orınsız boladı. Sebebi ayrım izertlengen miynetlerde dástanlardıń da poema termini menen atalǵanlıǵın kóremiz. Gápimizdiń dálili retinde, XX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı ózbek ádebiyatında dóretilgen dástanlardıń poetikasın keń túrde izertlegen ilimpaz Sh.Xasanov “poema” atamasın “dástan” atamasınıń evropaǵa tán ekvivalenti dep kórsetedi. [4, 68]

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatın, ásirese Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwshiligin tereń izertlegen belgili ilimpaz Q.Jarimbetov bolıp, onıń ilimiy miynetleri XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiw, rawajlanıw tariyxı hám janrlıq ózgesheliklerin úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Q.Járimbetovtıń miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq jaqtan bayıwı, shıǵıs ádebiyatı tásirinde jazba ádebiyatı úlgileriniń kóbeyiwi haqqında keńnen toqtalıp ótilgen.

XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiw dáwiri retinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı klassik shayırlar dóretiwshiligin klassifikaciya qılǵan hám olardıń zamanı menen baylanıslılıǵın ashıp bergen. Q. Jarimbetovtıń izertlewleri XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń forması, mazmunı, kórkemlik sheberligi hám shıǵıs ádebiyatı menen baylanıslılıǵın ilimiy tiykarda úyreniwde áhmiyetli orın tutadı.

“XIX ásirdegi ádebiy process folklor menen jazba ádebiyattıń bir-birine tásir etiw, bir-birin ózlestiriw, bir-birine eliklew jaǵdayında rawajlandı. Bul dáwirde janrlıq atamalar hám jikleniwler kórkem dóretiwshiliktiń ámeliy barısında qáliplesip bardı. XIX ásir qaraqalpaq sóz önerindegi baslı janrlıq atamalar tómendegilerden ibarat:

-dástanlar, shejireler, qıssalar, qosıqlar yamasa ǵázzeller, tolǵawlar, termeler hám t.b” [5, 23]

Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı xalıqtıń ruwxıy turmısınıń aynası bolıp, qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qáliplesiwinde hám rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı. “Al, XIX ásirdegi shayırlardıń dástanları ashıqlıq temanı, dramatizmge tolı qızıqlı waqıyalardı sáwlelendiredi. Original dástanlardan Berdaqtıń “Shejire”, “Aqmaq patsha”, “Ráwshan”, “Xorezm” h.t.b. dástanları belgili”. [6-54]

Bunnan biz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrınıń óz aldına janr sıpatında rawajlana baslaǵanlıǵın kórsek boladı.

“Aqmaq patsha” dástanı XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında payda bolǵan jazba dástan janrınıń jańa hám özine tán úlgilerinen biri bolıp esaplanadı. Bul shıǵarma haqqında ádebiyattanıw iliminde bir qatar ilimiy pikirler aytılǵan. Ásirese, Berdaq dóretiwshiliginiń ideyalıq baǵıtın bahalaw máselelerinde hár qıylı qaraslar ushırasadı.

Belgili ilimpaz Nájim Dáwqaraev “Aqmaq patsha” dástanınıń ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgesheliklerine baylanıslı salmaqlı ilimiy pikirler bildirgen. Ol óz miynetlerinde dástannıń mazmunına qısqasha toqtalıp, onıń qaharmanların, xarakterin ulıwmalastırıwshı juwmaqlar isledi. N.Dáwqaraevtıń pikirleri dástannıń mazmunı hám onıń iri-iri belgilerine sholıw (obzor) xarakterine iye bolıp shıqqan.

Sonday-aq I.T. Saǵıytov “Berdaqtıń tvorchestvosı” atlı monografiyasında “Aqmaq patsha” dástanına arnawlı bólim ajıratqan. Bul izertlewde dástannıń ideyalıq mazmunı, unamlı hám unamsız obrazları, shıǵarmanıń jazılıw tariyxı hám onı bahalawǵa baylanıslı pikirler keń túrde tallanǵan. Alım házirgi dáwir talapları negizinde qunlı juwmaqlar jasap, shıǵarmanıń ádebiy áhmiyetin ashıp bergen.

Q.Maqsetov “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası” degen kitabında dástanlardıń eki túriniń bar ekenligin, biri awızeki xalıq dóretpesi túrindegi, ekinshisi belgili bir avtor (shayır) tárepinen dóretilgen jazba dástanlar hám usı ekinshi túrine Berdaq Ǵarǵabay ulınıń “Aqmaq patsha” dástanı, Abbaz Dabılovtıń “Bahadır” dástanı, Sadıq Nurımbetovtıń “Baxtiyar”

dástanları mısal bolatuǵınlıǵın jáne bul atamanıń Nawayı, Hafız, Jámiy dáwirinen berli tradiciya bolıp qáliplesip, házir bul sózdiń iri poeziyalıq polotno mánisine iye bolıp otırǵanın durıs kórsetip berdi. [7,37-39]

Durısında da awızeki xalıq awızeki dóretpesindegi dástanlar menen jazba dástanlar birin-biri tákirarlamaytuǵın parıqqa iye. Sonıń menen birge jazba dástanlar xalıq dástanlarınıń rawajlanǵan bir salasına, awızeki dástan tradiciyasın esapqa alıp, onıń ishinen ósip shıqqan jańa jazba formaǵa uqsaydı.

Demek, “Aqmaq patsha” dástanı qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástan janrınıń rawajlanıwında ayrıqsha orın tutqan, ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgeshelikleri birikken klassikalıq shıǵarma retinde bahalanadı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxında folklordan jazba ádebiyatqa ótiw processi úlken áhmiyetke iye boldı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, jazba ádebiyattıń payda bolıw dáwirinde ulıwmalıq avtorlıqtan jeke avtorlıqqa ótiw bayqaladı. Biraq bul process birden emes, áste-aqırın ámelge asqan. Sol sebepli aldıńǵı jazba shıǵarmalarda avtorlıq obrazı anıq kórinbeydi, folklorlıq bayanlaw usılı basım bolıp qaladı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń tamırları eski túrkiy ádebiyat penen baylanıslı. Al qaraqalpaq ádebiyatı dep XIV–XVIII ásirlerde jasaǵan jıraw-shayırlardıń dóretiwshiligi tanıladı. Soppaslı Sıpıra jıraw, Dospanbet jıraw, Múyten jıraw, Jiyen jıraw sıyaqlı sóz sheberleri xalqınıń ruwxıy dúnyasın bayıtıp, milliy sananı qáliplestiriwge úles qostı. Olar óz shıǵarmalarında folklorlıq dástúrlerdi saqlap qaldı hám keyingi jazba ádebiyattıń tiykarın jarattı.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirge kelgende qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen tıǵız baylanısta boldı. Folklorlıq janrlar, obrazlar, motivler hám súwretlew quralları jazba ádebiyatqa keń túrde ótti. Sonıń menen birge ayırım jazba shıǵarmalar xalıq arasında keń taralıp, folklorlıq variantlarda jasadı. Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen jazba ádebiyattıń óz-ara baylanısqan ótiw dáwiri retinde belgilenedi. Qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástanlar xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslı bolıp, xalıq shayırları dástanlarda ómir shınlıǵın súwretlewde, qahárman obrazın jasawda, poeziyalıq formalardı kórkemlew quralların qollanıwda jetiskenliklerge erisken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинении. Том VI. Москва-1955. Стр 415
2. Иззат Султан, Адабиёт назарияси. Тошкент-Ўқитувчи. 2005. 180б
3. Валихўжаев У. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан.
4. Хасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек достонлари поэтикаси. Фил. фанлари докт.дисс. –Тошкент 2004.68б
5. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxıNókis: Bilim, 2004. 23б
6. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis: Bilim, 2004. 54b
7. Мақсетов К. Қарақалпақ қаҳарманлык дастанларынын поэтикасы. Озбекстан-Илим баспасы. Ташкент-1965ж, 37-39б